

INSONNING KELIB CHIQISHI VA RIVOJLANISHI TARIXIY JARAYONLAR KONTEKSTIDA

*Termiz davlat pedagogika instituti
pedagogika va ijtimoiy fanlar fakulteti
tarix yo'nlishi 24-03 guruh talabasi*

Davlatova Zebanda

Anotatsiya

Ushbu maqola insonning kelib chiqishi va rivojlanishini tarixiy jarayonlar kontekstida o'rganishga bag'ishlangan. Maqolada inson evolyutsiyasining biologik, ijtimoiy va madaniy jihatlarini, qadimgi sivilizatsiyalar va tarixiy davrlar bilan bog'liq rivojlanish bosqichlari tahlil qilinadi. Shuningdek, antropologik, arxeologik va tarixiy manbalar asosida insonning shakllanishidagi muhim omillar, jamiyat va madaniyat bilan o'zaro aloqalari yoritiladi. Maqola zamonaviy ilmiy yondashuvlar orqali inson tarixini chuqur tushunishga va u bilan bog'liq metodologik tadqiqotlarni rivojlantirishga xizmat qiladi..

Anotation

This article is devoted to the study of human origin and development in the context of historical processes. The paper analyzes the biological, social, and cultural aspects of human evolution, stages of development related to ancient civilizations and historical periods. Furthermore, it highlights the key factors in human formation, as well as interactions with society and culture, based on anthropological, archaeological, and historical sources. The article aims to deepen the understanding of human history

through modern scientific approaches and to promote methodological research in this field.

Kalit soʻzlar: inson kelib chiqishi, evolyutsiya, tarixiy jarayon, antropologiya, arxeologiya, madaniy rivojlanish, sivilizatsiya, ijtimoiy taraqqiyot, tarixiy manbalar, ilmiy tadqiqot

Keywords: human origin, evolution, historical process, anthropology, archaeology, cultural development, civilization, social progress, historical sources, scientific research.

KIRISH.

Insonning kelib chiqishi va rivojlanishi insoniyat tarixining eng fundamental va koʻp qirralik mavzularidan biridir. Bu masala nafaqat biologiya va antropologiya fanlari, balki tarix, sotsiologiya, psixologiya va madaniyatshunoslik sohalari bilan bevosita bogʻliq boʻlib, inson jamiyati va uning taraqqiyotini tushunishda muhim ahamiyat kasb etadi. Tarixiy nuqtai nazardan inson evolyutsiyasi, qadimgi sivilizatsiyalar rivoji, ijtimoiy tuzilmalar va madaniy qadriyatlarning shakllanishi insonning biologik va ijtimoiy xususiyatlari bilan uzviy bogʻliqdir. Oʻzbekiston Respublikasi tarixiy va madaniy merosni saqlash va rivojlantirishni davlat siyosatining ustuvor yoʻnalishlaridan biri sifatida belgilagan. Xususan, 2018-yil 29-maydagi **Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyevning “Oʻzbekiston Respublikasi tarixiy merosini saqlash va rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash toʻgʻrisidagi Farmoni”** (PQ–3721) inson kelib chiqishi, qadimiy sivilizatsiyalar va madaniy qadriyatlarni oʻrganish, tarixiy xotirani mustahkamlash boʻyicha davlat siyosatini belgilaydi. Ushbu farmon madaniy merosni oʻrganish va uni kelajak avlodga yetkazish orqali milliy ong va tarixiy tafakkurni rivojlantirishni taʼminlashni koʻzda tutadi. Shuningdek, 2020-yil 23-martdagi **“Taʼlim toʻgʻrisida”gi Qonun** insonning tarixiy va madaniy rivojlanishini oʻquv dasturlariga kiritish, tarixiy bilimlarni tizimli oʻrgatish, tarixiy manbalarni oʻrganish va tadqiq qilishga oid prinsiplarni belgilaydi.

Bu qonun orqali yosh avlodda tarixiy tafakkur, analitik fikrlash va milliy o'zlikni anglash qobiliyatlarini shakllantirishga alohida e'tibor qaratiladi. Tarixiy manbalar va arxeologik topilmalar asosida inson kelib chiqishi bilan bog'liq turli nazariyalar rivojlangan. Masalan, antropologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, Homo sapiensning paydo bo'lishi va uning dunyo bo'ylab tarqalishi jarayonida biologik evolyutsiya bilan bir qatorda ijtimoiy va madaniy moslashuv jarayonlari ham muhim rol o'ynagan. Shu sababli, inson tarixiy rivojlanishini o'rganish nafaqat o'tmishni tahlil qilish, balki zamonaviy jamiyat va insonning madaniy-iqtisodiy hamda ijtimoiy rivojlanishini tushunish uchun ham zarur. Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining **“Milliy qadriyatlarni rivojlantirish va tarixiy xotirani mustahkamlash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida”gi Farmoni** (PQ–4167, 2021-yil 12-iyul) tarixiy tadqiqotlarni kengaytirish, arxiv va muzeylarni modernizatsiya qilish, tarixiy o'quv dasturlarini takomillashtirish orqali yoshlarni milliy va tarixiy tafakkurga yo'naltirishni nazarda tutadi. Ushbu hujjatlar tarixiy jarayonlar kontekstida inson kelib chiqishini o'rganish uchun huquqiy va tashkiliy asos sifatida xizmat qiladi. Shu bilan birga, zamonaviy ilmiy tadqiqotlar insonning kelib chiqishi va rivojlanishini faqat biologik evolyutsiya nuqtai nazaridan emas, balki tarixiy, madaniy va ijtimoiy kontekst bilan uzviy bog'liq jarayon sifatida tahlil qilishni talab qiladi. Tarixiy manbalar, arxeologik topilmalar, qadimgi yozuvlar va madaniy yodgorliklar orqali insonning tarixiy rivojlanish bosqichlari, sivilizatsiyalar o'zaro ta'siri, qadriyatlar va jamiyat shakllanishi tizimli tarzda o'rganiladi. Ushbu maqola inson kelib chiqishi va rivojlanishini tarixiy jarayonlar kontekstida o'rganishga bag'ishlanadi. Maqolada biologik evolyutsiya, ijtimoiy taraqqiyot, madaniy o'zlik, tarixiy manbalar va antropologik tadqiqotlar orqali inson shakllanishining kompleks tizimi tahlil qilinadi. Shu tarzda, kirish qismi nafaqat mavzuning dolzarbligini, balki uni o'rganishning ilmiy-metodologik asoslarini ham ko'rsatadi.

Insonning kelib chiqishi va rivojlanishi masalasi tarixiy jarayonlar kontekstida qaralganda, bu jarayon o'zining nihoyatda murakkab, ko'p bosqichli va ko'p qatlamli xarakteri bilan ajralib turadi. Ilmiy manbalarda qayd etilishicha, insoniyatning biologik

shakllanishi millionlab yillar davom etgan evolyutsion jarayon bo‘lib, bu jarayonning har bir bosqichi ijtimoiy-madaniy taraqqiyot, mehnat faoliyati, aqliy salohiyat va ijtimoiy tuzilmaning shakllanishi bilan chambarchas bog‘liq holda kechgan. Antropogenezni o‘rganishda arxeologiya, paleontologiya, tarix, genetika va etnologiya fanlarining integratsiyasi bugungi kunda inson kelib chiqishini aniqroq tasavvur qilish imkonini yaratdi. Dastlabki antropologik topilmalar – australopitekklar, zinjanetroplar, pithekanetroplar, sinantropklar va neandertallar – biologik evolyutsiyaning muhim pog‘onalarini ifodalaydi. Ularning har biri o‘z davrida mehnat qurollaridan foydalanish darajasi, ijtimoiy xulq-atvori, jamoaviy faoliyati va moslashuv qobiliyati bilan farqlangan bo‘lib, odamzod tarixidagi ilk bosqichlar sifatida e‘tirof etiladi. Insonning biologik shakllanishi bilan birga ijtimoiy mavjudot sifatida rivojlanishi ham asosiy omillardan biridir. Mehnat faoliyatining paydo bo‘lishi, jamoa bo‘lib yashash zarurati, o‘zaro muloqot ehtiyoji va tilning shakllanishi insoniyat tarixining tub burilish nuqtasi bo‘ldi. Aynan mehnat jarayoni ong va aqlning shakllanishiga, qo‘l barmoqlarining takomillashuviga, miyada neyron aloqalarning kuchayishiga sabab bo‘ldi. Tarixiy jarayonlar shuni ko‘rsatadiki, mehnat insonni nafaqat biologik, balki ijtimoiy mavjudot sifatida shakllantirdi. Engelsning ta‘kidicha, “mehnat maymundan inson yasadi”, bu fikr evolyutsion jarayonlarning mohiyatini ilmiy asosda ko‘rsatib beradi. Insoniyat rivojining keyingi bosqichlari moddiy madaniyat, ijtimoiy munosabatlar, boshqaruv tizimlari, diniy e‘tiqodlar va ma‘naviy qadriyatlarning paydo bo‘lishi bilan bog‘liq holda kechdi. Qadimgi tosh davri, mezolit va neolit bosqichlari – bu insonning tabiat bilan o‘zaro munosabatida tub o‘zgarishlar yuzaga kelgan davrlar bo‘lib, ovchilik va termachilikdan dehqonchilik va chorvachilikka o‘tish jamiyat tarixining eng katta inqiloblaridan biri sifatida baholanadi. Bu jarayon “neolit inqilobi” deb atalib, insoniyatda doimiy yashash joylarining barpo etilishi, kulolchilik, to‘qimachilik, dastlabki xo‘jalik yuritish shakllarining shakllanishiga sabab bo‘ldi. Shundan so‘ng bronza va temir davrlari kelib, metallni eritish texnologiyasining rivojlanishi insoniyatni yangi taraqqiyot bosqichiga olib chiqdi. Insonning rivojlanishida sivilizatsiyalar tarixining o‘rni alohida e‘tiborga loyiq. Mesopotamiya, Misr, Hind

vodiysi, Xitoy, Gretsiya va Rim kabi ilk sivilizatsiyalarda davlat boshqaruvi tizimi, yozuvning yaratilishi, qonunlar majmuasi, diniy marosimlar, astronomiya, matematika, me'morchilik va adabiyot taraqqiy topdi. Insoniyatning ijtimoiy va ma'naviy shakllanishida yozuvning paydo bo'lishi eng buyuk yutuqlardan biri bo'lib, tarixiy jarayonlarning aniq qayd etilishi imkonini berdi. Shu davrlarda insonning o'zlikni anglash jarayoni kuchaydi, madaniy identitet shakllandi, jamiyat ichida mehnat taqsimoti va ijtimoiy tabaqalanish vujudga keldi.

O'zbekiston hududi – Markaziy Osiyo – qadimgi sivilizatsiyalarning shakllanishi, yirik madaniyatlar chorrahasi sifatida alohida tarixiy ahamiyatga ega. Bu yerda ibtidoiy jamoa tuzumidan boshlab qadimgi Baqtriya, Sog'd, Xorazm, Kushonlar imperiyasi, Turk xoqonligi, Somoniylar, Temuriylar va boshqa davlatlar shakllangan bo'lib, bu jarayonlar insonning ijtimoiy, madaniy va iqtisodiy taraqqiyotiga o'ziga xos ta'sir ko'rsatgan. Arxeologik qazilmalar – Sopolli, Jarqo'ton, Afrosiyob, Qo'yqirilgan qala, Tuproqqal'a – bu hududlarda insonning qadimgi turmush tarzi, xo'jalik faoliyati, diniy e'tiqodlari va madaniy an'analari haqida muhim ma'lumotlar beradi. Bugungi kunda inson rivojlanishini o'rganishda genetik tadqiqotlar, DNK tahlillari va bioarxeologik metodlar muhim o'rin tutadi. Genom tahlili shuni ko'rsatmoqdaki, zamonaviy insonlar orasida qadimgi neandertal va denisovanlar bilan genetik almashuv bo'lgan. Bu esa inson evolyutsiyasini oldin tasavvur qilinganidan ham ko'ra murakkabroq ekanini isbotlaydi. Shuningdek, migratsiya jarayonlari ham insoniyat rivojida hal qiluvchi omillardan biri bo'lib, Afrikadan tarqalgan ilk Homo sapiens vakillarining Yevropa, Osiyo va boshqa hududlarga ko'chishi natijasida madaniyatlararo aloqalar shakllangan, turli etnik guruhlar va sivilizatsiyalar paydo bo'lgan. Insonning ijtimoiy rivojlanishida mentalitet, dunyoqarash, diniy va ma'naviy qadriyatlar ham alohida ahamiyatga ega. Zardushtiylik, buddizm, hinduizm, yahudiylik, xristianlik va islom dini insoniyat tarixining turli bosqichlarida ijtimoiy ong, axloqiy normalar, davlat boshqaruvi va madaniy hayot rivojiga katta ta'sir ko'rsatdi. Ayniqsa, Markaziy Osiyoda islom sivilizatsiyasining shakllanishi ilm-fan, adabiyot, madaniyatning yuksalishiga sabab bo'lib, Muhammad Xorazmiy, Beruniy, Ibn Sino, Ulug'bek,

Forobiy kabi allomalar insoniyat tafakkuri va rivojiga ulkan hissa qo‘shgan. Insonning rivojlanishi jarayonida ilm-fan, texnika, iqtisodiyot va ijtimoiy munosabatlarning o‘zgarishi tarixiy makonda jamiyatning turli bosqichlarga o‘tishiga olib keldi. Sanoat inqilobi natijasida texnologik taraqqiyot inson faoliyatining barcha jabhalarini o‘zgartirdi; kommunikatsiya vositalarining rivojlanishi esa insonning global aloqalar tizimiga kirib borishini ta’minladi. XXI asrda esa raqamli transformatsiya, sun’iy intellekt, genom muhandisligi va madaniy globalizatsiya inson rivojlanishi haqida butunlay yangi konsepsiyalarni yuzaga keltirmoqda. Bu jarayonlar inson kelib chiqishi va rivojlanishini o‘rganishda tarixiy, biologik va madaniy yondashuvlar birligini yanada muhimlashtiradi. Shu tariqa, insonning kelib chiqishi va rivojlanishi tarixiy jarayonlar kontekstida faqat evolyutsion biologiya natijasi emas, balki ko‘p omilli, murakkab va uzluksiz ijtimoiy-madaniy jarayonlar yig‘indisi sifatida namoyon bo‘ladi. Inson shakllanishi ongning paydo bo‘lishi, mehnat faoliyatining rivojlanishi, madaniy qadriyatlarning shakllanishi, sivilizatsiyalar o‘zaro ta’siri va tarixiy tajribalar asosida yuzaga kelgan yirik tarixiy jarayonlarning mahsulidir. Insonning kelib chiqishi va rivojlanishini tarixiy jarayonlar kontekstida tahlil qilish jarayonida nafaqat biologik evolyutsiya, balki insoniyatning ma’naviy dunyosi, sotsial institutlarning shakllanishi, texnologik taraqqiyotning o‘zgaruvchan ritmi va madaniy merosning uzluksiz boyib borishi ham alohida o‘rin tutadi. Tarixiy antropologiya nuqtayi nazaridan qaralganda, insoniyatning rivojlanish yo‘li – bu o‘tmish avlodlarning tajribasi, qadriyatlari, e’tiqodlari va bilimlarining uzluksiz ravishda jamiyat xotirasiga singib borishi orqali shakllangan ko‘p qatlamli jarayondir. Bu jarayon insonning o‘zligi, jamiyatdagi mavqei, ijtimoiy vazifalari, dunyoqarashi va madaniy yuksalish darajasini belgilovchi eng muhim omil bo‘lib hisoblanadi. Tarixiy jarayonlarning chuqur qatlamlarini ko‘zdan kechirganimizda, inson tasavvurlarining kengayishi va bilish faoliyatining takomillashuvi sezilarli darajada madaniy inqiloblar bilan bog‘liq bo‘lganini ko‘ramiz. Masalan, ilk diniy qarashlar – animizm, fetishizm, totemizm va shomonlik e’tiqodlari insonning tabiatni tushunishga bo‘lgan dastlabki urinishlarining mahsuli sifatida namoyon bo‘lgan. Bu diniy tasavvurlar insonning atrof-muhit bilan o‘zaro

munosabatlaridagi o'ziga xos psixologik, axloqiy va ijtimoiy me'yorlarning shakllanishiga xizmat qilgan. Keyinchalik murakkab politeistik dinlar tomonidan o'rin egallangan bu qarashlar insonning dunyo haqidagi tasavvurlarini kengaytirgan va madaniyatning keyingi taraqqiyotiga mustahkam zamin bo'lib xizmat qilgan. Tarixining yana bir muhim bosqichi – bu inson jamiyatida faoliyat turlarining murakkablashuvi va mehnat taqsimotining shakllanishidir. Qadimgi dehqonchilik jamiyatlarida erkak va ayol mehnatining farqlanishi, yosh guruhlariga qarab vazifalarning taqsimlanishi, ijtimoiy mavqega asoslangan mehnat funksiyalarining belgilanishi jamiyatning iqtisodiy va ijtimoiy tizimini mustahkamladi. Natijada ijtimoiy tabaqalanish kuchaydi, boshqaruv tizimlari murakkablashdi, jamoaviy tarbiya, diniy yetakchilik, harbiy boshqaruv va hunarmandchilik kabi sohalar paydo bo'ldi. Aynan shu bosqichda insonning tashkilotchilik qobiliyati, boshqaruv madaniyati, ijtimoiy tartib-qoidalarni yaratish salohiyati shakllandi. Tarixiy jarayonlarni keng miqyosda ko'rib chiqish inson rivojlanishining asosiy drayverlari sifatida kommunikatsiya, til, yozuv va bilim uzatish tizimlarining paydo bo'lishini alohida ta'kidlaydi. Tilning takomillashuvi – bu inson fikrlashining takomillashuvi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, til orqali avloddan avlodga tajriba, qadriyatlar va bilimlar uzatildi. Yozuvning yaratilishi esa insoniyatning intellektual inqilobi bo'ldi. Yozuv tufayli tarixiy xotira moddiylashdi, madaniy meros tiklandi, davlat boshqaruvi huquqiy asosga ega bo'ldi, murakkab savdo-sotiq tizimlari rivojlanib, xalqaro aloqalar kengaydi. Misr iyerogliflari, Shumer mixxatlari, Hind vodiysi yozuvlari, Xitoy ieroglifik tizimi inson tafakkurining eng yuksak namunalaridan biri sifatida insoniyatning intellektual evolyutsiyasini aks ettiradi.

Insonning rivojlanishida migratsiya jarayonlarining o'рни ham beqiyosdir. Qadimgi davrlardan boshlab odamlar tabiiy omillar – iqlim o'zgarishi, hayvonot dunyosining ko'chishi, suv resurslarining kamayishi yoki mo'l-ko'lligi, hamda ijtimoiy omillar – urushlar, savdo aloqalari, diniy e'tiqodlar sababli bir hududdan boshqasiga ko'chib yurishgan. Bu migratsiya jarayonlari turli xalqlarning o'zaro aralashishiga, madaniy almashuvlarga, til va an'analarning boyishiga olib kelgan.

Arxeogenetika ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki, zamonaviy insonlarning genetik tuzilmasi turli migratsion to'liqlarning natijasi bo'lib, insoniyat evolyutsiyasi o'zining eng muhim bosqichlaridan birini aynan global ko'chishlar jarayonida bosib o'tgan. Bundan tashqari, inson rivojida intellektual faoliyat, ilmiy tafakkur va kognitiv imkoniyatlarning kengayishi ham tarixiy-madaniy jarayonlarning yuksalishida asosiy omil bo'lib xizmat qildi. Qadimgi Sharq sivilizatsiyalarida astronomiya, matematika, geometriya, tibbiyot va falsafaning shakllanishi insonning dunyoni ilmiy asosda anglashiga imkon berdi. Markaziy Osiyo uyg'onish davri olimlarining ilmiy merosi – Xorazmiy, Beruniy, Ibn Sino, Ulug'bek ilmiy maktablari – insoniyat tafakkurining yuksalishida dunyo miqyosida benazir o'rinni egallaydi. Bu davr inson rivojlanish tarixida ikkinchi intellektual sakrash bosqichi sifatida baholanadi.

Insoniyat tarixining keyingi bosqichlari – sanoat inqilobi, texnologik taraqqiyot, kapitalistik ishlab chiqarish tizimining shakllanishi va intellektual mehnatning ustunlikka chiqishi – inson rivojida yangi sifat o'zgarishlarini yuzaga keltirdi. XX va XXI asrlarda yuz bergan ilmiy-texnik inqilob, axborotlashuv jarayoni, raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi insonning kognitiv salohiyatini yanada oshirdi. Zamonaviy antropologiya nazariyalariga ko'ra, bugungi kunda insonning evolyutsiyasi biologik emas, balki madaniy, texnologik va intellektual yo'nalishda davom etmoqda. Sun'iy intellekt, neyrotexnologiyalar, biotexnologiya, kognitiv fanlar va global madaniy integratsiya inson rivojlanishining yangi bosqichini belgilab bermoqda. Insonning kelib chiqishi va rivojlanishini tarixiy jarayonlar kontekstida o'rganish shuni ko'rsatadiki, bu jarayon hech qachon yakunlanmaydi. Insoniyat o'zining biologik, ijtimoiy va madaniy xususiyatlarini turli davrlarda qayta-qayta o'zgartirgan, yangi sharoitlarga moslashgan, yangi bilimlarni yaratgan va jamiyat taraqqiyotini belgilagan. Shunday ekan, insonning kelib chiqishi – bu faqat o'tmish masalasi emas, balki bugungi va ertangi kun taraqqiyoti bilan uzviy bog'liq bo'lgan jarayon sifatida qaralishi lozim.

XULOSA

Insonning kelib chiqishi va rivojlanishi tarixiy jarayonlar kontekstida o'rganilishi insoniyatning biologik, ijtimoiy, madaniy va intellektual taraqqiyotini yaxlit tizim sifatida tushunish imkonini beradi. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, inson evolyutsiyasi faqat antropogenetik jarayonlar bilan chegaralanmay, balki jamiyatning shakllanishi, mehnat turlari va ijtimoiy rollarning paydo bo'lishi, axborot almashinuvi, madaniyat va e'tiqodlarning rivojlanishi, texnologik taraqqiyot va ilmiy bilishning chuqurlashuvi bilan chambarchas bog'liqdir. Paleolitdan boshlab hozirgi davrgacha davom etgan tarixiy bosqichlar insoniyatning tafakkuri, dunyoqarashi, ijtimoiy tashkiloti va ma'naviy qadriyatlarining uzluksiz takomillashuvini aks ettiradi. Arxeologiya, antropologiya, genetika, tarixshunoslik va falsafa fanlarining integratsiyasi insonning kelib chiqishi haqidagi ilmiy qarashlarni yanada boyitdi va evolyutsion jarayonning murakkab, ko'p qatlamli tabiatini ochib berdi. Odamning tabiatga moslashuvi, migratsiya jarayonlari, madaniy inqiloblar, yozuvning paydo bo'lishi, ilm-fan rivoji, sivilizatsiyalarning o'zaro aloqalari va texnologik yutuqlar insoniyatning jamiyat sifatidagi shakllanishi va rivojida hal qiluvchi rol o'ynadi.

XXI asrda inson rivojlanishi yangi bosqichga ko'tarilib, madaniy va intellektual evolyutsiya asosiy drayverga aylandi. Raqamli texnologiyalar, sun'iy intellekt, neyrofanlar va global integratsiya insonning kelajakdagi rivojlanishini belgilovchi omillar sifatida maydonga chiqmoqda. Bu esa inson kelib chiqishi haqidagi tadqiqotlarning faqat o'tmishga qaratilmay, balki kelajakdagi antropologik o'zgarishlarning ilmiy bashoratini shakllantirishda ham muhim ahamiyatga ega ekanini ko'rsatadi. Shunday qilib, insonning kelib chiqishi va rivojlanishi tarixiy jarayonlar kontekstida ko'rib chiqilganda, bu jarayonning murakkab, dinamik va uzluksiz xarakterga ega ekani, insoniyatning biologik, ijtimoiy va madaniy taraqqiyoti o'zaro uyg'unlikda kechganini, sivilizatsiyalar rivoji esa inson tafakkuri va dunyoqarashining uzluksiz boyib borishiga xizmat qilganini ilmiy jihatdan tasdiqlash mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abdullayev, M. *Inson evolyutsiyasi va antropogenez masalalari*. – Toshkent: Fan, 2019.
2. Beruniy, A. *Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar*. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2010.
3. Ibn Sino, A. *Kitob ash-shifo: tabiiy fanlar qismi*. – Buxoro nusxalari asosida nashr, 2011.
4. Johanson, D., & Edey, M. *Lucy: The Beginnings of Humankind*. – New York: Simon & Schuster, 1990.
5. Tattersall, I. *The Strange Case of the Rickety Cossack and Other Cautionary Tales from Human Evolution*. – New York: Palgrave Macmillan, 2015.
6. Klein, R. *The Human Career: Human Biological and Cultural Origins*. – Chicago: University of Chicago Press, 2009.
7. Boqiev, B. *Tarixiy antropologiya asoslari*. – Toshkent: Universitet, 2021.
8. Renfrew, C., & Bahn, P. *Archaeology: Theories, Methods and Practice*. – London: Thames & Hudson, 2016.
9. O‘zbekiston Respublikasi “Ta’lim to‘g‘risida” Qonuni (2020 yil yangi tahriri).
10. Harari, Y. N. *Sapiens: A Brief History of Humankind*. – London: Vintage, 2014.
11. Diamond, J. *Guns, Germs, and Steel: The Fates of Human Societies*. – New York: W. W. Norton, 1997.
12. Omonov, Q. *Madaniy antropologiya*. – Toshkent: Akademnashr, 2022.